

Ибрагимов К., Кыдыров А.

АБДЫКАДЫР ОРОЗБЕКОВ – КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИН БИРИНЧИ БАШЧЫСЫ

Ибрагимов К., Кыдыров А.

АБДЫКАДЫР ОРОЗБЕКОВ – ПЕРВЫЙ ГЛАВА КЫРГЫЗСКОГО ГОСУДАРСТВА

К. Ibragimov, A. Kudyrov

ABDYKADYR OROZBEKOV – FIRST CHAPTER OF THE KYRGYZ STATE

Көк жал, өткүр эл деп күйгөн жүрөгү,
Орозбеков журт башчылар мүрөгү!
Масалиев, Полот ханды таптаган,
Кадамжайым ак шумкарлар түнөгү!

К. Самидин

УДК:947.1(575.2)

Орозбеков А. Түркстандын жсарандык согуштун жана Октябрь революциясынын өжөрдүү катышуучусу. Аткаруу област комитеттин президиумунун төрагасы 1927-1937-жылдары Кыргыз Автономиялык областтын, Кыргыз Республикасынын БАК башчысы.

Орозбеков А. Активный участник октябрьской революции и гражданской войны в Туркестане. Председатель Президиума облисполкома Кыргызской автономной области. В 1927-1937гг председатель ЦИК Киргизской Республики.

Orozbekov A. was the participant of October revolution, Civil War in Turkestan, and the chairman of Oblast Executive Committees Presidium in Kyrgyz Autonomous region. In 1927-1937 he was the chairman of the CEC of Kyrgyz Republic.

Абдыкадыр Орозбеков Кыргыз элинин эл бийлигинин орношунда элдин тилин, маданиятынан саясий жетекчиликке өмүрүн арнаган алгачкы эл башчысы.

Дүйнөлүк элдер нечен кылымдарда чыгышта, батышта, түндүктө, түштүктө элдердин арасында коомдук турмушта анын географиялык, социалдык, саясий-экономикалык жактан адамзатка бирдей өндүргүч мамиле, байлык, бийлик тең аткарылышына социал-утопистер, бара-бара Маркстык-Лениндик теориялык турмушка ашкан мезгилинде кыргыздар да дүйнөлүк маданиятта өз ордун тапты.

Кыргыз элинин 4 миңден ашык тарыхын эки этапка бөлүп карасак болот.

Б.э. заманында Адылхан, Огузхан, Манас, Кул Тегин, Моюн-Чур, Билге Каган, Барсбек, Чынгыз хан, Темир-Бабурлар, Полот кан, Алымбек, Курманжан датка, андан кийин XX кылымда Абдыкадыр Орозбеков, Исхак Раззаков, Абсамат Масалиев, Турдакун Усубалиев ж.б. сыяктуу инсандар бийликке келди.

*Жыйырманчы жылдардын аягында,
Отузунчу жылдардын баш жагында.
«Орозбеков!» – дечү эле кубангандан
Аны көргөн тоолордун таштары да.
Биринчи төраганын кадыр баркы!
Сакчы болчу эл энчисин күзөткөн,
Уста болчу кыңыр ишти түзөткөн.
Жаи кезинен: «Аксакал» деп аталган
Бийиктик жактан Ала-Тоодой бар эле*

Чынында эл баатырлары, башчыларын ар кандай саясий орунсуз бааларды берүү менен мыкты эл уулдарын оозго албай келе жатабыз.

Кыргыз эли дүйнөлүк элдердин ичинен байыркылардын бири. Ал урал-алтай түрк, моңгол, тунгуз-манжур, фино-угор, самоди элдеринин башаты. Байыркы заманда эле кыргыздар Хун мамлекетин башкарып келген. Хун мамлекети чыгыштан батышка карай, түндүктөн түштүккө карай Азия, Орто Азия, Чыгыш Азия, Европа, Батыш Европа өлкөлөрүнүн көпчүлүгүн өзүнө каратып турат. Ошол мезгилде эле аймактык жактан бир нечеге бөлгөн. Мындай ата-бабалардын тилине, каада-салтына, тарыхый жайгашкан аймактарынын булагына сан жагынан бир жерде элдерди борборлоштуруп, анда хан сарайлары, башкаруу уюмдары, мекемелери жана аскерлердин жортуулга чыгуудагы аскердик ыктары, колдонулган курал-жарактары, согуш ыктары, аны башкарган башчылары ар түрдүү даражада чиндик кызматтары кыргыз-түрк, кытай, араб, фарс жана европалык булактардан белгилүү болуп келген. Хун доорунан кийин Огуз хан жана Адыл хан мамлекет башкаруу түзүлүшүн Орхон-Енисейлик кыргыздар, Байыркы Түрк мамлекети колдонушкан жана жетекчиликке алган. Бул жөнүндө Ю.С.Худяковдун, Л.Н.Гумилевдун, Н.А.Аристовдун, А.Н.Бернштамдын жана В.В.Бартольддун ж.б. эмгектеринен азыр толук маалыматыбыз бар.

20-кылымдын аягында Советтик доордо өзгөчө кытай, араб, фарс булактарына кеңири изилдебегендиктен, кыргыз элдери сыяктуу мамлекеттин администрациялык жактан аймактык бөлүштүрүүгө көңүл бөлбөй келишкен. Ага маани берсе дагы дүйнөлүк чоң өлкөлөрдүн саясатына таасирленип, азыркы колдонуп жаткан латын тилинен кирген демократиялык, мамлекеттик, аймактык бөлүштүрүүлөрдү республика, автономия ж.б. терминдерин пайдаланып келдик. Дүйнөдө элдердин теңдиги, өндүрүштүк маселелердин байлыктарды кызмат, жоокердик башкаруу, мамлекеттик түзүлүштүн ички жана сырткы ишмердигин бардык элдерге бирдей таандык экендиги жөнүндө К.Маркстын «Капита-

лында», Ф.Энгельстин «Жеке чарба жана коомдук өзгөчөлүктөр», В.И.Ленин, И.Сталиндин таптар аралыгындагы «Бирөө бардыгы үчүн, бардыгы бирөө үчүн» мүнөзүндөгү жаңы коомдук жашоону иш жүзүнө ашырууга аракет кылган. Советтик бийлик орногондон кийин 1922-жылы СССРдин курамындагы элдерди жогоруда белгилегендей тилине, салтына, тарыхына, тарыхый жайгашкан этникалык, географиялык абалына, элдердин жайгашкан аймагына, саясий-экономикалык, социалдык баа берген. Маселен, К.Колдшовдун айтуусунда РСДПРнын съездиндеги ВЦИКтин сессиясында И.В.Сталинге А.Орозбеков «Сиз эмне үчүн кечигип келесиз?» – деп жоопкерчилик менен кайрылган. Анда И.В. Сталин: «Ала-Тоонун бүркүтү туура айтат» деп күлгөн бойдон жооп берген. Марксизм жана ленинизм теорияларын практикалык жактан иш жүзүнө ашырууда И.В.Сталин СССР курамында элдердин район, област, автономия, республика маңызындагы майда-майда бөлүктөргө бөлүп, башкарууга ыңгайлуу теориялык жана практикалык иликтөөнү жүргүзүп, СССРдеги элдерди башкарууга ыңгайлуу мамлекеттик түзүлүшүн аныктаган.

*Кыргыз элим нечен кылым баскан жол,
Кыргыз элим тээ Манастан калган жол.
Кылым бизден өтсө дагы алыстап,
Тарых бетте кала берет улуу жол.*

1920-30-жылдары кыргыз эли СССРдин курамында РСФСРга кирүү жөнүндө 1922-жылы март айында Ж. Абдрахманов, И. Арабаев, А. Сыдыковдор Тоолуу област түзүү маселесин көтөрүп чыгышкан. Ошол мезгилдеги саясий элибиздин өзүнчө РСФСР курамындагы автономиялуу областын түзүү жөнүндө төмөнкү материалдарды чагылдырыбыз.

1922-жылы 30-декабрда курамы РСФСР, ЗСФСР, УССР, БССР, турган СССР жарыяланган. Кыргыздар РСФСРдин курамындагы Түркстан АССРине кошулган. Бирок, кыргыздар Түркстан АССРинин Жети-Суу, Сыр-Дарыя, Фергана, Самарканд областарында чачыранды абалда кала берген. Ушундай тарыхый кырдаалда кыргыз элинин келечеги бүдөмүк болуп, улут катары сакталып калуу же калбоо маселеси күн тартибинде турган.

1921-жылы партиянын X съездинде улут маселеси коюлат. Ал боюнча СССРдин курамындагы элдердин улуттун турмуштук шарттарын дал келгидей советтик мамлекетти куруп, бекемдеп, өнүктүрүү, жергиликтүү элдердин коомдук-саясий турмушунда, административдик башкаруу тутумунда, чарбалык уюмдарда иш кагаздарын эне тилинде жүргүзүү, жергиликтүү кадрларды өстүрүү маселелери каралган. Ушундан кийин улуттардын жана элдердин өкүлдөрү тарабынан өз алдынча советтик мамлекеттерди куруу демилгелери айтыла баштаган. Ошентип, биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында кыргыздардын өз алдынча административдик областын түзүү демилгеси 1921-жылы көтөрүп чыгышкан.

Бул маселени талаш-тартыштарга карабай коюлушунун себеби, кыргыз эли ар кайсы областтарга, уездерге кирип, чачыранды абалда болушу, элдин социалдык экономикалык жана маданий өнүгүшүнө тоскоолдуктарды жараткан. Экинчиден, областтык башкаруу түзүлүшүндө казак жана кыргыз топторунун ортосунда карама-каршылык күчөгөн. Мындан башка дагы бир себеби болуп Кыргыз Автономиясы түзүлүп, ага Сыр-Дарыя менен Жети-Суу областарын киргизүүгө казактар аракет кылышып, ал улут иштери боюнча Эл комиссариаты жетекчисине жактырылып, эки област казак автономиясына кирип калган. Бирок, кыргыз элинин улуттук көз карандысыздыгы жөнүндө маселе татаалдашкан. Кыргыз элинин биригүүсүндө коркунучтуу абал түзүлгөн.

1922-жылы 25-мартта Түркстан КП(б)нын Борбордук комитети Жети-Суу областын райондоштуруу жөнүндө токтом чыгарат. Ал боюнча Прежевальск, Нарын, Пишпек жана Олия-Ата уездинин тоолуу бөлүктөрүн камтыган Түркстан Республикасынын курамындагы Тоолуу област түзүлгөн. Бирок Тоолуу областтын түзүлгөнүнө Р. Кудайкулов баштаган топ каршы чыгышкан. Бул топту Ташкенттеги казак жетекчилигинин бир бөлүгү колдоого алышкан. Кыргыз элин «Казактардын эле бөлүгү» дешкен. Бул маселе Сталинге чейин жеткен. Партиянын Жети-Суу обкому 1922-жылы 4-июнда Пишпек уюштуруу съезди чакырылып, бирок, Сталиндин көрсөтмөсү менен съезд таратылган. Ошентип, 1922-жылы декабрда РКП(б) Борбордук комитети Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча мурун кабыл алынган чечимди жокко чыгарган.

*Кара-Кыргыз Автономиялуу областы түзүлүп,
Түзүүлүгө чечим чыгып БАК да өзү жүгүрүп.
Канча кыйын мезгилдерди аркалап,
Турган кези баш маданият курулуп.*

1923-жылы СССРде улуттук автономияларды түзүү жана улуттардын тең укуктуулугу боюнча маселелер кайра карала баштаган. Анын негизинде Түркстан АССРинин курамындагы кыргыз элине автономиялуу област статусун берип, мурункудай Түркстан АССРинин эмес РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу болуп түзүлгөн. Бул 1924-жылы 14-октябрында Советтер бүткүл союздук БАКнин 2-сессиясынын улуттук чек араларды бөлүштүрүү жана РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу областын түзүү жөнүндө токтому бекитилген.

Бул жерден дагы А.Сыдыков менен Кудайкуловдун тобунун ортосунда тирешүү болгон. А.Сыдыков, Ж.Абдрахманов, И. Арабаевдер Кара-Кыргыз Автономиялуу областын түздөн-түз РСФСРге кирсин дешкен. Бул маселе зор кыйынчылыктар менен ишке ашкан. Алардын жооптуу келечекке ой жүгүрткөнүнөн, кыргыздар, казактардын же башкалардын курамына кирсе, өз алдынча өнүгүүсүнө тоскоол болмок, анткени, чарбалык маданий жактан окшоштуктары болгон. Эң негизги-

си алар менен бирге иш алпаруу болгон. Кыргыздардын курамында казактар кирген. Кыргыз, казак, каракалпак элдери бир тууган болушкан. Кыргыздардын байыркы Орхон-Енисей таш үстүнө чегилген рун жазмасы болгондуктан Кара-Кыргыз дешкен. Ал эми казактарды Кайсак-Кыргыз наамы менен аташкан. Тарыхый булактарда кыргыздар ак калпакчан, каракалпактар кара калпакчан бир тууган, сактар курамынан дүйнөлүк маданияттын бир уютку борборун түзүшкөн. Ошондуктан, дүйнөгө белгилүү В. В. Радлов «Түндүк түрк элдеринин наречиеси» эмгегинде «Кара таштуу кыргыз» («Дикокаменное киргизи») наамы менен аталган. Анын негизги мааниси б.э.ч. кыргыздар Хун, Байыркы түрк, кыргыз мамлекеттерин башкарып келген. Кыргыздар өтө окумуштуулардын пикирине караганда байыркы Жафас бабасынын Арийлердин жана Тарийлердин тукуму болуп эсептелет. Анткени, Адылкан, Огуз кан жогоруда белгилегендей Батыш, Чыгыш, Европа, Германия, Франция, Италия, Россия ж.б. майда өлкөлөрдү жана Кытай мамлекетине чейинки аймактарды өзүнө камтып турган. Кыргыздар Орхон-Енисей дарыясынын жээгинде жашаган Енисей дарыясынын Хун наамындагы суу кошулуп турган. Хун сөзү кытай тилинде кыргыз деген түшүнүктү берген. Мына ошондуктан, кыргыздарда жазма маданияты бар кара таштарда рун-Орхон-Енисей жазмасы менен күчтүү, улуу, байыркы. Акылдуу, маданияттуу, жоокер эл катары түшүнүккө ээ болгон.

1925-жылы май айында РСФСР ББАктын чечими менен Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын «карасы» алынып, Кыргыз Автономиялуу Областы болуп өзгөргөн. Кыргыз Автономиялуу областынын аткаруу комитети 3-сессиясында Кыргыз Автономиялуу областын Кыргыз Автономиялуу Республикасы деп жарыялайт, ал эми 1-февралда 1926-жылы ББАктын президиумунун чечими менен бекитилет.

Мына ошол мезгилде 1925-жылы 25-27-майда Бишкек шаарында Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын илимий-педагогикалык 1-съезди чакырылат. Анда кыргыз эли колдонгон жазуу жөнүндө кеңири маселе козголгон. Себеби, ал учурда мурдагы колдонулуп келген араб алфавитинин реформалоодон кийин, кыргыз тилинин айрым тыбыштырын так белгилөөдө, ал алфавитти кайрадан карап чыгышы да каралган. Ошондой эле, жогоруда белгилегендей, араб алфавитинен латын жазуусуна өтүү жөнүндө маселени тегерегинде курч, кызуу талаш-тартыш, алым сабак пикир айтылган. Ошондуктан, Кара-Кыргыз РКП(б)нын Автономиялык Областтык атайын мугалимдердин 1-съездинин күн тартибинде жазууга байланыштуу эки баяндама талкууланат:

1. Окумуштуу Ишеналы Арабаев уулу «Кыргыз тилинин жазуусу жана орфографиясы» тууралуу баяндама жасаган.

2. Профессор Касым Тыныстан уулу «Жаны алфавитке өтүүдө латын алфавитинин эл аралык дээңгелде колдонушу боюнча» баяндама жасаган.

Абдыкадыр Орозбаев кыргыз элинин келечекте дүйнөлүк латын алфавитине өтүүнү уюштуруу менен келечекке карай билим жана илимий өнүгүүнүн пайдубалына чоң салым кошкон.

Эгемендүү мамлекет болгондон бери Кыргызстанда кыргыз уулдарынын эл башчылары жөнүндө кенен сөз болуп, ар кандай билимий, илимий жана саясий-экономикалык, маданий иш чараларды өткөрүүгө жол ачылды.

Кыргыз элинин саясий-маданий өкүлүнүн социализмди орнотуу, адегенде Кыргыз мамлекетин XIX-XX кылым аралыгында Областтык, Автономиялык Республика деңгээлин да, андан соң Кыргыз Республикасын, азыр эгемендүү мамлекетке жеткирген саясий-маданий жетекчилердин бири А. Орозбеков өзүнүн баа жеткис эмгегин улутуна ак эмгеги менен алтын тактысына өз ордун тарыхка калтырды.

Абдыкадыр Орозбеков – Советтик партиялык ишмер, ал 1889-жылы Маргалан уездинин Охна кыштагында туулган.

*Ашуу ашып белестин нечен кырын,
Кыргыздын татып ачуу нечен тузун.
Алп уруп ак шумкардай кыр-кырларда,
Кыргыздын чачкын сымал буруп суусун.*

Адегенде 1907-1917-жылдары Наабайчыга жалданып иштеген.

*Кун өткөрүп наабайчыга жалданып,
Күйүт болуп тандырыңа алданып,
Канча согуш мезгилдерге карабай,
Ишмер болдуң партиялыкка шайланып.*

Андан соң Түркстандагы жумушчу кыймылына катышкан. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу жана чындоо үчүн күрөшкөн, граждандык согуш мезгилинде катардагы жоокерден отряд командирине жана саясий жетекчиге чейин көтөрүлгөн.

*Орнолуп кыргыз жерге Совет бийлик,
Башчылык милдети да ага тийип.
Аркалап кыргыз жүгүн алга карай,
Адамдык сапаттарды дайым билип.*

А.Орозбеков коммунисттик партиянын катарына 1918-жылы кабыл алынган. Ошол жылдары А.Орозбеков Чимион революциялык комитетинин төрагасы болуп дайындалган. Мадаминбек, Көр Шермат, Ядигер ж.б. басмачылар менен согушуп, аларды жеңген. Совет бийлигин орнотууда кошкон эмгеги үчүн А. Орозбеков Түркстан Республикасынын «Алтын белгиси» менен сыйланган.

1920-1923-жылдары айылдын, болуштун, райондун революциялык комитеттерин башкарган.

*Партиялык ишмер мырзадай,
Сезимтал өткүр сөзгө бай.
Кашкайта айтып чындыкты,
Бош жүрбөдүң жыргабай.*

1924-1925-жылдары Ош аймактык эмгекчилер Советинин жер бөлүмүнүн башчысы, катчысы болгон.

*Совет мезгил өзүнөн да иши чачтуу,
Саамал болуп калдыңо бизге аккуу.
Совет мезгил элибиздин турмуш баркын,
Саргайыңкы үнү менен сыздап айтчу.*

Кыргыз областтык жумушчу, дыйкан жана солдат депутаттар советтеринин уюштуруу съездине делегат болуп, анда Кыргыз Областык Аткаруу Комитетинин төрагалыгына шайланган.

*Кыйынчылык көп күн көрүп Орозбеков Абдыкадыр,
Кантсе да сыйлуу кылып тарбиялап аны тагдыр.*

*Улуу инсан кыргызыма узак жолдо,
Жол көрсөтүп алдыда болгон кадыр.*

1925-жылы 15-январда областтык ревкомдун кеңешмесинде Кара-Кыргыз Автономиялуу Областынын түзүлгөндүгү жөнүндө Декларация кабыл алынып, Кыргызстандын мамлекеттүүлүгү салтанаттуу түрдө жарыяланган. Декларация жарыяланган күн 16-январь майрам катары белгиленген.

1925-жылы 31-мартта областтык аткаруу комитетинин биринчи пленумунда такай иштөөчү, 11 адамдан турган Областкомдун Президиуму шайланган. Анын төрагалыгына мурдагы батрак, кийин жумушчу болуп иштеген, Совет бийлиги үчүн активдүү күрөшкөн Абдыкадыр Орозбеков шайланган.

*Ата мурас баш болгон Манасындай,
Ойу таза аккан суунун тазасындай.
Баш болуп кыргыз журтка акыл айткан,
Сөзү өткүр, акылмандын баласындай.*

Кара-Кыргыз Автономиялуу Областынын уюштуруу съездинде эле (1925-ж. марты) ага катышкан делегаттар союздук өкмөткө Кара-Кыргыз Автономиялуу Областын, Кыргыз Автономиялуу Областы деп кайра атоо сунушу менен кайрылган. Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1925-жылы 25-майдагы чечими менен област Кыргыз Автономиялуу Областы болуп аталган.

*Кара-Кыргыз Автономиялуу областы түзүлүп,
Түзүүлүгө чечим чыгып БАК да өзү жүгүрүп.
Канча кыйын мезгилдерди аркалап,
Турган кези баш маданият курулуп.*

Бүткүл орусиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1926-жылы 1-февралда Кыргыз областынын аймагынын кеңдигин, чет мамлекет менен чектешкенин, экономикасынын, маданиятынын жана тилинин маанисин эске алып, Кыргыз Автономиялуу Областын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасына айлантуу жөнүндө чечим кабыл алган. Ошентип, Кыргызстан РСФСРдин курамында өзүнүн мамлекеттүүлүгүнүн жаңы этабын баштаган. Бул окуя 1927-жылы 7-12-мартта өткөн Кыргыз АССРинин Советтеринин I съездинде мыйзамдаштырылган.

1926-жылдын 1-февралында Кыргыз Автоном областын Кыргыз АССРине кайра түзүү жөнүндө Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитети токтом кабыл алган. А.Орозбеков 1927-жылдын 12-

мартында өткөрүлгөн Советтердин жалпы кыргыздык I-курултайында Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин председатели болуп шайланган. Ал Ж. Абдрахмановду Эл комиссарлар кеңешинин председатели, К. Тыныстановду Элге билим берүү комиссары кызматына дайындаган.

Абдыкадыр Орозбеков 1936-жылдын 6-ноябрында Советтердин жалпы кыргыздык курултайында да Кыргыз ССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин председатели болуп шайланган. Кыргызстандын Автоном Республикадан Союздук Республика болуп түзүлүшүндө Аксакалдын эмгеги өтө чоң.

А.Орозбеков 1925-жылдын 27-мартында 1937-жылдын 16-сентябрына чейин Кыргызстандын биринчи мамлекет башчысы кызматын аркалап, элине ак кызмат өтөгөн.

Бүт өмүрүн элинин эркиндиги, жакшы жашоосу, эртенки келечеги үчүн арнаган кыргыздын ак шумкары А. Орозбеков 1937-жылдын 20-сентябрында жалган жала (улутчул Социал-Туран партиясынын мүчөсү) менен кой терисин жамынган эл душмандары тарабынан камакка алынган. Сегиз ай кыйноодон кийин, 28-май күнү мыкаачылык менен өлтүрүп, сөөгү Ала-Арча көрүстөнүнө түн ичинде жашырылган. Журт атасы А. Орозбековду өлтүргөн канкордун жыл айланбай өздөрү да атылуу жазасын алышкан. Ал эми Аксакал 1956-жылы толук акталган. Касиеттүү Кадамжайдын Охна (азыркы Орозбеков) айылында жарык дүйнөгө келген ымыркайды сүйүнчүлөгөн Абдыжан, Кадыр аттуу эки баланын ысмынан ага Абдыкадыр деген ат коюлган экен.

Энеси Темиржан менен оор турмуштун айынан Маргалан шаарынын Шоро кыштагына көчүп келишкен. Узун бойлуу, сымбаттуу жигит Скобелев (азыркы Фергана) шаарындагы нан бышыруучу цехке жумушка кабыл алынат. Шаарда ар түрдүү улуттун өкүлдөрү, орус жумушчу пролетарлары менен бирдикте өз укуктарын коргоо тажырыйбасына ээ болот. Шаардагы көрүнүктүү лидерлердин бири катары жумушчулардын профсоюз уюмун түзүү боюнча иш алып барат.

1917-жылы февраль революциясынан кийин Ферган областтык жумушчу депутаттар кеңешинин мүчөлүгүнө шайланат. Октябрь революциясы жеңгенден кийин ыктыярдуу Кызыл Армиянын катарына өтүп, *атчандар отрядын жетектейт. Шаарды коргоо боюнча иликтөө ишин* да кошо аткарат. 1924-жылы 14-октябрда **714848** калкы бар, 75 волостон, эки чоң округдан турган Кара-Кыргыз Автоном Областы Россиянын курамында түзүлгөн. Кыраакы А. Орозбеков облысполкомдун башчысы болгондон кийин, *областы РФнын курамынан чыгарып*, Кыргыз Советтик Социалисттик Автоном Республика түзүү боюнча 1926-жылы 18-ноябрда ВЦИКтин 11-сессиясынын баяндамасында сунуштайт. Бул аргументтүү сунуш канааттандырылып, 1927-жылы мартта КССАР түзүлгөн. Анын жетекчилигине А. Орозбеков шайланат. Кыргыз эли отурукташтыруу,

жер, суу реформасын ийгиликтүү ишке ашыра баштайт. 1930-жылы август айынан баштап, басмачы эл душмандары колхоз кооперативине каршы болуп, магазиндерди талкалап, советтик кызматкерлерди жок кыла баштайт. Ошол жылдын декабрында *КБАКтин чечими менен басмачыларды жоюу боюнча мамлекеттик комиссия* түзүлүп, төрагалыгына А.Орозбеков шайланат. Ыктыярдуулар отрядынын жумушчу массасынын жардамы менен массачыларды жок кылуудагы эрдиктери үчүн «Ардактуу чек арачы» «Ардактуу кызыл аскер» наамдарын алган. Анын бул эрдиктери ага жардамчы секретарь болуп иштеген белгилүү жазуучу А. Убукеевдин «Аксакал» китебинде таамай сүрөттөлгөн. Курманжан датканын небереси Кадырбек Камчыбеков менен бирге Алай тараптагы басмачыларды жок кылууга ийгиликтүү иштерди жүргүзгөн. Мамлекеттик саясий иштерди аткарууда курч маселелерди коркпостон тобокелчилик менен чече билгендиктен, согуштук аскердик иштерди баатырдык менен уюштургандыктан, «Аксакал» деген атка татыды. Жаштардын, жетим балдардын келечегин ойлоп, интернаттарды, балдар үйлөрүн курууну жолго койгон. 1932-жылдары каатчылык каптап, *резервдеги* эгинди Москвага жөнөтүү буйругу келгенде, ал эгинди дароо балдар үйлөрүнө бөлдүрүп берген. Араб арибинен латын алфавитине өтүүдө ишканаларда *иш кагаздарын кыргыз тилинде жүргүзүү боюнча тил комиссиясын жетектеген*. Элдердин *сабаттуулугу* 60 пайызга жогорулады. Тоолорго жүздөгөн жолдор салынды. Ошондой эле Кыргыз автоном *республикасынын конституциясын иштеп чыгууда* салымын кошкон. Адам укуктарын сактоо боюнча көп сунуштар киргизилген. Эч кандай коркуу, жагымпоздуксуз түз мамилеси менен кадыр-барк тапкан. *Аламеддин ГЕСинин, Бишкек темир жолунун башка бир топ өнөр жайлардын курулушун* тездеткен. 1932-жылы Кыргызстандын өндүргүч күчтөрүн өнүктүрүү, илим, билим келишим тузуп *көзөмөлдөөнү* такай өзү жүргүзгөн. Буга тубаса илимдүүлүк, баатырдык керектелген. А. Орозбеков эч качан бой көтөрбөстөн, кандай курч маселе болсо да, эл менен биргеликте чечкен. Анын ишмердиги тууралуу Б.Өмүралиев «Элге арналган өмүр» спектаклин, Т.Сыдыкбеков «Тамчы өмүр» чыгармасын, Т. Үмөталиев поэма, А. Токтобаевдер баяндарын жазышкан. Ал кыска өмүрдө көп эмгек сиңирди. 1937-жылы 20-мартта кыргыздардын X-кезексиз курултайында төмөндөгүдөй сөз сүйлөгөн: «1924-1937-жылдардын аралыгында *бир топ өнөр жай ишканалары курулуп, дүң продукциянын көлөмү 7 эсе, дан жыйноо 4 эсеге, пахта жыйноо 7 эсеге өскөн*. Автопарк техникалары 1000 машинага көбөйдү». Бул жөн эле баяндама эмес. Улуу муундун келечектеги жаштарга берген эсеп-кысабы эле. «Бирин бири тузактап, келечекти карытып келет адамзат» – дегендей, жок жерден жалаа жабылып, 1937-жылы 15-сентябрда А.Орозбеков НКВДнын түрмөсүнө түшөт. *Түрмөдө көргөн азабын жазуучу Т.Сыдыкбеков «Тамчы өмүр»*

чыгармасында кеңири баяндаган. НКВДнын милдеттери жапкан жалааны эл мойнуна алган жок. Эчен кыйноо, азап тозокторду туруктуулук менен көтөрдү. Желдеттер баатырды жок кылышты, бирок анын эрдигин өлтүрө алышкан жок. Эгер эл аларга жалынып жалбарса өзүнүн мурдагы даңкына шек келтирмек. Эл кандай гана абалда болбосун өзүнүн даңкына татыктуу болду. Ошондуктан, кудай колдоп кыргыз тарыхта биринчи жетекчи болуп эл оозунан түшпөй келе жатат. А.Орозбековдун басып өткөн жолу мекенчилдикке тарбиялоонун керээзи келечек муундарга жолдонмо болот. Биздин замандын баатырынын 120 жылдык салтанатын мындан ары да өткөрүүгө милдеттүүбүз. Жогорудагылардын негизинде төмөнкүлөрдү сунуштайбыз.

1. Салтанатка байланыштуу айкелчилер арасында мелдеш жарыялап, айкелди граниттен эстелигин Республиканын Бишкек, облустун, шаардын, райондун борборлорундагы акимчиликтин алдына орнотуу мекенчилдик касиетке ээ болмок.

2. 1926-жылы Өкмөт үйүнүн алгачкы пайдубалын койгонун жана 1926-жылдан 1937-жылга чейин Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы болуп иштегенин президенттик, премьер-министрлигинин кире беришиндеги дубалына А.Орозбеков мемориалдык эстелиги орнотулса азыркы жетекчилерге, кийинки муундарга кут өрнөгү болмок.

3. Кыргыз Автоном Республикасын түзүүгө байланыштуу 1926-жылы Георгиев залына боз үй тигилген. Анын жанында Калинин, Буденныйлар менен Орозбеков сүрөткө түшкөн. Ошол боз үйдү таап, шаар кыдырган белекке алган кара түстөгү мотоциклди, «Алтын төш» белгисин, «Эмгек Кызыл Туу» орденин, маузерин, согуш куралын, кийинген постунун, станковый пулеметун, фаэтон арабиясын, ардактуу кызыл аскер формасын таап, музейге койсо жарашмак.

4. Революциянын негизинде биринчи КАССР, СССР мезгилиндеги эл баатыры кыргыздын биринчи мамлекет башкаруучусу саясий-экономикалык, маданият ишмери А. Орозбеков жөнүндө көркөм тасма тартылса.

Бул жөнүндө А. Орозбеков айыл округунун башчысы билдирүү жасады. Той да болот тойдун эртеси да болот дегендей, 120 боз үй тигүүнүн ордуна маданий өчпөс эстеликтерди жасасак, баатырдын арбагы ыраазы болмок.

Кыргыз журтунун башында турган улуу инсан ак иштеп, адал эмгектенип, эли, жери үчүн керек болсо кашык канын аябаган жетекчи болгон. Буга далил: *Чимпондо ревкомду жетектеп турганда фронтунун башкы каармандачысы Сафоновдун «Исфайрам жана Ак-Суу боюнда жайгашкан айыл кыштактардагы элди жети жаштан жетимиши жашка чейинкисин басмачылар катар кырып салуу жөнүндөгү» туура эмес буйругун токтотуу менен күнөөсүз кыргыз, тажик, өзбек ж.б. улуттурдан турган жүз миңдеген адамдардын өмүрүн сактап калган*.

Ачарчылык жылдары Ысык-Көлгө баратып, жолго вагондорду сүйрөгөн поезде токтотуп: «Вагондордун ичинде эмне бар?» -деп сурайт.

«Жалпы союздук фондго жөнөтүлүп жаткан буудай» – деп жооп беришет.

А. Орозбеков ошол жерден буудайларды артка кайтарып, ачкалыктан кырылып жаткан Көл аймагындагы элдерге бөлүп берүү жөнүндө буйрук берген.

А. Орозбеков ВКП (б) XV, XVI, XVII курултайларынын жана Советтер Бүткүл

Россиялык VI, VII, VIII курултайларынын делегаты болуп шайланган Эмгек Кызыл Туу ордени ж.б. сыйлыктар менен сыйланган.

Учурда А. Орозбековдун уулу Өзгөрүш 82 жашта Бишкек шаарында жашайт. А. Орозбеков улуу ишин улантуу менен тарыхта өчпөс из калтырган шакирттери жана урпактары:

Исках Раззаков - Кыргыз ССР Министрлер Советинин председатели, Кыргызстан коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи секретары.

Абсамат Масалиев - Кыргызстан коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин председатели.

Азиз Токтобаев – Өзбекстан коммунисттик партиясынын Ташкент обкомунун биринчи катчысы, Социалисттик Эмгектин Баатыры, экономика илимдеринин доктору, академик, 1911-жылы Кадамжай районунда төрөлгөн.

Төрөбай Кулатов – Кыргыз ССР Министрлер Советинин председатели, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун председатели.

Ордолуу журту, уюткулуу калкы турганда Кыргыз Республикасынын биринчи мамлекеттик жана Өкмөт башчысы Абдыкадыр Орозбековдун аты түбөлүккө сакталып, даңктала бермекчи!

А.Орозбековдун А.Атамбаевге чейинки мамлекет башчылары:

1. Абдыкадыр Орозбеков (1925-1937-жж.).
2. Михаил Иванович (1937-1937-жж.).
3. Марьям Тугамбаева (1937-1937-жж.).
4. Султанкул Шамурзин (1937-1937-жж.).
5. Иван Федорович Соколов (1937-1937-жж.).
6. Мурат Салихов (1938-1938-жж.).
7. Калима Аманкулова (1938-1938-жж.).
8. Л.П. Буряк (1938-1938-жж.).
9. Асанали Толубаев (1938-1943-жж.).
10. Молдогазы Токобаев (1943- 1945-жж.).
11. Төрөбай Кулатович Кулатов (1945-1978-жж.).
12. Султан Ибраимович Ибраимов (1978-1978-жж.).
13. Андрей Андреевич Бусс (1978-1979-жж.).
14. Арстанбек Дуйшеевич Дуйшеев (1979-1981-жж.).
15. Темирбек Кудайбергенович Кошоев (1981-1987-жж.).
17. Абсамат Масалиевич Масалиев (1990-1990-жж.).

Адабияттар:

1. Абдыкадыров К. Кыргызтандын биринчи президенти // Советтик Кыргызстан, №245, 24.10.1989.
2. Джуманалиев А. Политическая истории Кыргызстана. –Б., 2005,- С.137.
3. Ибрагимов К. Түрк тилдеринин латын алфавитине маселелери. Мектепке чейинки тарбия жана башталгыч билим берүүнүн актуалдуу маселелери. Республикалык илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистери. – Ош, 1994, 76-77-бб.
4. Ибрагимов К. Кыргыз жазуусунун латын алфавитине өтүү маселелери. «Манас 1000». Актуальные проблемы преподавания и лингвистического описания государственного и иностранных языков в учебных целях. Ч. II –Ош, 1995, 51-54-бб.
5. Малабаев А. М. Кыргыз мамлекетинин тарыхы. –Бишкек, 1999,123-бб.
6. Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. – М, 1965.
7. Орозбеков А. Кыргызтандын биринчи жана улуу мамлекеттик башчысы. Эскерүүлөр.– Б., 2009, 5-318-бб.
8. Сыдыкбеков Т. Тамчы өмүр, / Ильич Нуру 26-ноябрь 1988.
9. Үмөталиев Т. Аксакал. Ыр түнөгү. Ырлар. – Ф.: Кыргызстан, 1984, 225-229-бб.
10. Усубалиев Т.У. Воспоминание, Ф. - столица Советского Киргизстана.–М: Мысль, 1971.– С.97-99.
11. Эшатов Э. Орозбековдун уулу Раззаковго ыраазы // Эркин Тоо, 24-апрель, 2009: 177-183-бб.
12. Шеримкулов М. Парламент независимого Кыргызстана. – Б., 1986, - С. 175.

Рецензент: к. филос. н. Аблазов К.